

Марєєв Д. А.,

викладач кафедри української мови, літератури та методики навчання
Глухівського національного педагогічного університету
імені Олександра ДовженкаЗІ СПОСТЕРЕЖЕНЬ ЗА ДИНАМІКОЮ У СПОСОБАХ ВИРАЖЕННЯ
СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ У СХІДНОПОЛІСЬКИХ ГОВІРКАХ

Анотація. У статті подано спостереження за динамікою елементів синтаксичної системи східнополіських говірок. На основі зіставлення матеріалів «Атласу української мови» (середина XX ст.) і власних експедиційних записів (початок XXI ст.) визначено, які способи вираження словосполучення збереглися, а які втрачені. Визначено причини змін.

Ключові слова: мовна динаміка, східнополіський діалект, говірка, словосполучення, синтаксема.

Постановка проблеми. Як стверджують науковці, синтаксис східнослов'янських мов і їхніх говірок, зокрема українських, має порівняно мало відмінностей [12, с. 76; 15, с. 38]. Через це в «Атласі української мови» увагу було зосереджено лише на деяких найважливіших синтаксичних конструкціях, що є синонімічними для сучасної української літературної мови чи мають ареальне варіювання. У цій лінгвогеографічній праці для східно- та середньополіського, середньонадніпряньського діалектів і суміжних говірок картографовано 8 синтаксичних явищ [АУМ, т. I, к. 274–281], для західноукраїнського ареалу – 19 [АУМ, т. II, к. 257–275], для слобожанських і східних степових говірок – 2 [АУМ, т. III, ч. 1, к. 63–64], для південних степових говірок – 6 [АУМ, т. III, ч. 2, к. 76–81]. Утім і ця інформація про елементи синтаксичної системи на сучасному етапі вимагає уточнення, адже до «Атласу української мови» матеріали збиралися 60–70 років тому.

Говірковий синтаксис порівняно з іншими мовними рівнями опрацьований слабо також у монографіях чи в повних описах говірок [1, с. 7], а трансформації елементів синтаксичної системи в часі досліджувалася ще рідше (наприклад, праці [5, с. 316; 17]). Динаміка цієї мовної системи у східнополіських говірках ще не була об'єктом спеціальних студій, що зумовлює актуальність дослідження.

Мета статті – простежити зміни у способах вираження словосполучення у східнополіських говірках за останні 60–70 років.

Дослідження здійснено на основі зіставлення матеріалів «Атласу української мови» і власних експедиційних записів 2010–2016 рр. у 129 говірках східнополіського діалекту, раніше охоплених мережею АУМ.

Виклад основного матеріалу. 1. За проміжок часу в 60–70 років не зазнали трансформації словосполучення, які на широкому мовному просторі не мають відповідників. Зокрема, синтаксема у *мене боліт' голова* утворює монолітний ареал східнополіських говірок із середньонадніпряньськими, східнослобожанськими, східними правобережнополіськими та багатьма білоруськими говірками [АУМ, т. I, к. 280; ДАБМ, к. 223], що виключає постання в обстежуваному діалекті безприйменникових варіантів типу *менé боліт' голова* та *мен'і боліт' голова* через міжговіркову взаємодію із суміжними діалектними системами.

2. Сучасним східнополіським говіркам, як і цим говіркам середини XX ст., не відомі словосполучення типу $V_f \cdot N_{umg} \cdot S_g$ (іде́ (ідут') тр'ох брат'іу), подекуди засвідчені в південно-західному наріччі [АУМ, т. I, к. 281; т. III, ч. 4, с. 180–181], оскільки в лівобережнополіському й у суміжних говорах послідовно вживають синтаксеми, утворені за моделлю $V_f \cdot Num_n \cdot S_n$: іде́ (ідут') *три брати* [АУМ, т. I, к. 281; ДАБМ, к. 208].

Водночас через можливий вплив південноросійських говірок, у яких іменники чоловічого роду II відміни в називному відмінку множини мають фіналь -а [18, с. 157–158], та через посередництво російської мови збільшилася кількість східнополіських говірок (із 6 н. п. в середині XX ст. до 27 н. п. на початку XXI ст.) [13, к. 181], у яких засвідчено словосполучення *іде́ (ідут') три брата*. У ньому іменник зберігає закінчення називного відмінка двоїни субстантивів твердої групи *-о-основ.

У сучасній говірці 101 замість варіантів *іде́ (ідут') три брати* та *іде́ (ідут') три браті* засвідчено конструкцію зі збірним числівником *ідут' троїє братоў*, яку зрідка маніфестовано в деяких інших діалектах [АУМ, т. III, ч. 4, с. 181].

3. У східнополіських говірках співвідношення конструкцій $Num_n \cdot S_n$ та $Num_n \cdot S_g$ при іменниках жіночого і середнього родів різне. За спорадичного вживання синтаксеми *двоїє рук* (яку було засвідчено в н. п. 9, 65, 79, 160, 162, 181, 187 в середині XX ст. і в н. п. 11, 64, 66, 73, 104, 132, 147, 163, 189, 191, 308, 349, 353 на початку XXI ст.) на двох часових зрізах переважає *дв'і руки*. Останній варіант у безпаралельному вжитку функціонує також у багатьох говірках полтавського ареалу [3, с. 261]. Словосполучення *два в'ідрá* і *двоїє в'ідер* у сучасному східнополіському говорі мають приблизно однакову поширеність (перше з них спостережено в 76 н. п., друге – в 77 н. п.), причому нерідко виявляємо їхню синонімію (н. п. 65, 71, 76, 79, 93–94, 101–103, 111, 113, 118, 122, 127, 136, 147, 156–157, 160, 162–163, 165–168, 171, 173, 313, 324, 353) (карта 1). 60–70 років тому кількість говірок із конструкціями зі збірним числівником переважала (93 н. п. проти 52 н. п. із варіантом *два в'ідрá*). У суміжних говорах південно-східного наріччя паралельне використання цих синтаксем доволі часте [АУМ, т. I, к. 275], такі паралелі (*два в'ідрá* і *двоїє в'ідер*) можуть виступати у мовленні тих самих діалектоносців [3, с. 261].

На початку XX ст. в східнополіському мовному просторі форми двоїни ще зберігалися [4, с. 162]; у 1948–1963 рр. вони функціонували спорадично: *дв'і руц'і* (н. п. 3, 66–68, 97, 279) [АУМ, т. I, к. 274], *дв'і в'ідр'і* (н. п. 65–66, 95, 97, 165, 310, 351) [АУМ, т. I, к. 275]; за сучасної експлорації їх не засвічуємо, проте в окремих говірках Бориспільського р-ну Київської обл. подібними конструкціями зрідка продовжують послуговуватися (докладно: [6, с. 131–132]). Натомість на півночі досліджуваного мовного простору (в н. п. 3, 11, 13, 17, 64, 96, 130, 157 у 1948–1963 рр. та в н. п. 1, 3, 7, 11, 13, 15–17, 96, 128–130,

157 у 2010–2016 рр.) зафіксовано синтаксему *два ведрі*, яка, імовірно, утворилася внаслідок індукції з боку форми двоїни субстантивів *-й-основ (типу *два волы*) і, можливо, підтримується відповідними варіантами в суміжних білоруських говірках [ДАБМ, к. 206]. На україномовній території форми двоїни спорадично уживають у говорах південно-східного наріччя [АУМ, т. I, к. 274–275; т. III, ч. 2, к. 76–77; 11, к. 1; 12, с. 61; 14, с. 56], в українських говірках Белгородської області РФ [16, с. 76]. Ширше вони представлені в правобережнополіських і волинсько-поліських говірках, у південно-західних діалектах [АУМ, т. I, к. 274–275; т. II, к. 257–258; 8; 9, с. 63].

4. Конструкцію при дієслівному керуванні з відмінком об'єкта засвідчено у двох варіантах: з іменниками-назвами тварин у формах родового – знахідного множини і називного – знахідного множини (*пасу коней, кор'я, свиней і пасу кон'и, корови, свин'и*). Перша модель переважає (її засвідчено в 98 н. п. за обстежень середини ХХ ст. й у 121 н. п. за обстежень початку ХХІ ст.), поступово витісняючи в південний ареал діалекту та зменшуючи функційну активність другої, архаїчної, яка за проміжок часу в 60–70 років скоротила вживання майже вдвічі – із 67 н. п. до 33 н. п. У низці українських південно-східних говорів обидві моделі ($V_f \cdot S_a$ та $V_f \cdot S_n$) функціонують паралельно [АУМ, т. I, к. 277; т. III, ч. I, к. 63; 3, с. 243–244; 9, с. 73]. У говірках Східної Харківщини [12, с. 80] та в українських говірках Белгородщини [16, с. 142–143] архаїчні форми витісняються новими, що засвідчує аналіз мовлення діалектоносіїв різних вікових груп. Водночас у східнослобожанських говірках словосполучення типу *пасу кон'и* за проміжок часу в півстоліття дещо збільшили функційну активність [5, с. 309]. Архаїчні варіанти синтаксем також переважають у південнобесарабських мікросистемах південно-західного походження [11, с. 205–206] та майже послідовно представлені в говорах південно-західного наріччя, у правобережно- і волинсько-поліському діалектах і в суміжних із ними білоруських говірках [АУМ, т. I, к. 277; т. III, ч. 4, с. 176; ДАБМ, к. 209–210].

5. Цифрові показники засвідчують незначне збільшення (\approx на 10,5% – до 63 н. п.) кількості говірок зі словосполученнями, до складу яких входять іменники, що набувають закінчення родового відмінка замість знахідного, звузивши функційну активність конструкцій $V_f \cdot S_a \approx$ на 8,66% – до 116 н. п. Утім в обстежуваному мовному просторі на двох часових зрізах (48–63-ті рр. ХХ ст. і 10–16 рр. ХХІ ст.) синтаксеми, утворені за моделлю $V_f \cdot S_g$, територіально не виділяються й у багатьох говірках функціонують паралельно з іншим типом словосполучень: *беру серп – беру серпа, уз'яў н'іж – уз'яў ножка* (карта 2). Така варіантність притаманна суміжним південно-східним говорам [АУМ, т. I, к. 278]. Натомість у путивльсько-буринських говірках, центральних і волинсько-поліських, прилеглих до них білоруських переважає модель $V_f \cdot S_g$ [7, с. 78–79; АУМ, т. I, к. 278; т. II, к. 262; ДАБМ, к. 211], яка широко вживана в українській літературній мові і, як вважають лінгвісти, постала «не тільки внаслідок природного впливу категорії істот на категорію предметів, а є й продовженням в українській мові давньоруського род. – знах. об'єкта, тимчасово чи частково охопленою дією» [9, с. 71].

6. У сучасних східнополіських говірках, як і 60–70 років тому, на визначення мети руху переважають давні (докладно [10, с. 194–195]) синтаксеми із прийменником *по* + *знахідний відмінок*: *п'ішоў по л'ікар'а (врача, доктора)*. Подібні словосполучення домінують у правобережнополіському говорі. Часто

ними послуговуються в прилеглих говірках слобожанського й середньонадніпряньського діалектів [АУМ, т. I, к. 279], у говірках Брянщини [ДАРЯ, вип. III, ч. II, к. 9]. Варіанти з прийменником *за* з орудним відмінком (*п'ішоў за л'ікарем*) в обстежуваному мовному просторі в 1948–1963-х рр. і в 2010–2016-х рр. засвідчено в 40 н. п., причому сьогодні, як і за попередньої експлорації, вони не мають чітко вираженого ареалу побутування, спорадично вживаються до синтаксеми *п'ішоў по л'ікар'а*. В українському діалектному континуумі словосполучення, побудовані за моделлю $V_f \cdot S_n$, є панівними у подільських і буковинських говірках [2, с. 162].

За сучасного обстеження східнополіського діалекту у двох говірках (н. п. 112, 157) при іменниках, що позначають істот, не вдалося засвідчити конструкцій із прийменником *по* чи *за* в значенні мети руху, адже занотовано варіант *пашоў да дох(к) тара* (н. п. 112, 157). Натомість із семантично обмеженим колом неістот у н. п. 112 зафіксовано об'єктно-цільову синтаксичну конструкцію $V_f \cdot S_n$ (*пашоў наводоу*), а в н. п. 157 – $V_f \cdot S_m$ (*пашоў за вадодоу*).

7. Співвідношення між конструкціями з іменником-об'єктом у формі знахідного відмінка й іменником-об'єктом в називному відмінку за останні 60–70 років істотно не змінилося: на початку ХХІ ст., як і в середині ХХ ст., домінують синтаксеми *за горойу видно хату, з садочка п'існ'у чути, його руку знати*; варіанти *за горойу відно хата, з садочка п'існ'а чути, його рука знати* функціонують в безальтернативному вжитку рідко. Паралельне послуговування обома видами словосполучень притаманне насамперед правобережнополіським говіркам [АУМ, т. I, к. 276]. В інших говорах української мови майже послідовно фіксуються конструкції з іменником-об'єктом у формі знахідного відмінка [АУМ, т. III, ч. 4, с. 183].

У багатьох сучасних східнополіських говірках *його руку знати* чи *його рука знати* не вживають (н. п. 1, 3, 5–6, 8–9, 11, 14, 16, 64–65, 67–68, 70–72, 80, 86, 93, 97, 101, 103, 106, 108–109, 116, 118–119, 122, 125, 128, 130–131, 134–135, 137–139, 141, 144–145, 148, 151, 162–163, 168, 170–172, 187–188, 190, 289, 308–309, 311, 313, 319, 320, 324, 349, 353, 355). Водночас ці словосполучення можуть бути стійкими мовними зворотами, якими позначають: людину, яка має гарний почерк чи почерк, за яким її можуть упізнати (н. п. 167, 322); фахівця із якого-небудь ремесла (н. п. 149, 175, 314); тямущу в будь-якій справі людину (н. п. 66); майстра, якого впізнають за манерою виконання (н. п. 143); добру (н. п. 124), розумну (н. п. 123, 156, 310), відому (н. п. 7, 152), заможну (н. п. 153, 307), щедру людину (н. п. 127); особу зі знатної сім'ї (н. п. 96); того, хто володіє сильним ударом кулаком (н. п. 121).

Висновки. У східнополіських говірках синтаксичні одиниці виявляють значну стабільність. Високий ступінь збереження мають синтаксеми, що за попередньої експлорації утворювали широкі ареали. Зміни функційної активності словосполучень зумовлені різними чинниками: міжговірковими та міжмовними впливами, еволюцією синтаксичної системи (зміною старих форм новими).

Дослідження динаміки елементів синтаксичної системи в суміжних говорах дозволить з'ясувати змінність / сталість їх у широкому мовному просторі.

Література:

1. Аркушин Г. Відбиття синтаксичних особливостей говірок у діалектичних словниках. Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: збірник наукових праць. 2016. Вип. 21. С. 7–10.

2. Бевзенко С.П. Українська діалектологія. Київ: Головне видавництво видавничого об'єднання «Вища школа», 1980. 246 с.
3. Ващенко В.С. Полтавські говори. Харків: Видавництво Харківського ордена Трудового Червоного Прапора державного університету імені О.М. Горького, 1957. 540 с.
4. Виноградський Ю.С. До діалектології Задесення. Український діалектологічний збірник. Вип. I. 1928. С. 161–164.
5. Глуховцева К.Д. Динаміка українських східнослов'янських говірок. Луганськ: Альма-матер, 2005. 592 с.
6. Дика Л. Форми двоїни в говірках полісько-середньонаддніпряньського пограниччя. Діалектологічні студії. 5: Фонетика, морфологія, словотвір. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2005. С. 129–134.
7. Дорошенко С.І. Українські говірки Путивльського і Буринського районів Сумської області. Харків: Видавець Іванченко І.С., 2014. 228 с.
8. Зінчук Р.С. Залишки давніх двоїнних форм у західнополіських і суміжних говірках. Літопис Волині: всеукраїнський науковий часопис. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2010. Ч. 8. С. 158–162.
9. Бевзенко С.П., Грищенко А.П., Лукінова Т.Б. Історія української мови: морфологія. Київ: Наукова думка, 1978. 539 с.
10. Арполенко Г.П., Грищенко А.П., Німчук В.В. Історія української мови: синтаксис. Київ: Наукова думка, 1983. 503 с.
11. Колесников А.О. Морфологія українських південнобесарабських говірок: генеза і динаміка. Ізмаїл: СМІЛ, 2015. 676 с.
12. Лисиченко Л.А. Говірки Східної Слобожанщини: поліаспектний аналіз. Харків: Монограф, 2014. 147 с.
13. Марєєв Д.А. Динаміка східнополіського діалекту: дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2018. 255 с.
14. Мартинова Г.І. Середньонаддніпряньський діалект. Фонологія і фонетика: монографія. Черкаси: Тясмин, 2003. 368 с.
15. Матвійєв І.Г. Діалектна основа синтаксису в українській літературній мові. Мовознавство. 2007. № 1. С. 38–46.
16. Сагаровський А.А. Фонетическая и морфологическая системы украинские говоров Белгородской области РСФСР: дисс. ... канд. филол. наук. Харьков, 1988. 204 с.
17. Сьоміна О. Динаміка складного сполучникового речення в східнополіських говірках. Волинь – Житомирщина. 2015. № 26. С. 61–67.
18. Черных П.Я. Историческая грамматика русского языка: краткий очерк. Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1952. 312 с.

Джерела:

19. АУМ – Атлас української мови: в 3 т. Т. 1. Полісся, Середня Наддніпрянина і суміжні землі. Київ: Наукова думка, 1984. 498 с.; Т. 2: Волинь, Наддніпрянина, Закарпаття і суміжні землі. Київ: Наукова думка, 1988. 522 с.; Т. 3. Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянина, Причорномор'я і суміжні землі. Київ: Наукова думка, 2001. 266 с.
20. ДАБМ – Диялекталагічны атлас беларускай мовы. Мінск: Выдавецтва Акадэміі навук БССР, 1963. VIII + 338 карт.
21. ДАРЯ – Диялектологический атлас русского языка. Центр Европейской части СССР. Вып. III: Карты (ч. 2). Синтаксис. Лексика. Москва, 2005.

Марєєв Д. А. Из наблюдений за динамикой в способах выражения словосочетания в восточнополесском диалекте

Анотация. В статье представлены наблюдения за динамикой элементов синтаксической системы восточнополесского диалекта. На основе сопоставления материалов «Атласа украинского языка» (середина XX в.) и собственных экспедиционных записей (начало XXI в.) определено, какие способы выражения словосочетаний сохранились, а какие утратились. Определены причины изменений.

Ключевые слова: языковая динамика, восточнополесский диалект, говор, словосочетания, синтаксема.

Mariev D. From observations for the dynamics of ways to phrase expression in the Eastern Polessian dialect

Summary. The article presents observations of the dynamics of the elements of the Eastern Polessian dialect's syntactic system. Based on the comparison of the materials of the Ukrainian Language Atlas (middle of the 20th century) and the own expedition records (beginning of the 21st century) it was determined the remained ways of phrase expression and lost ones. The reasons for changes were identified.

Key words: language dynamics, Eastern Polessian dialect, dialect, word-combinations, syntaxeme.

Карти № 1, № 2 репрезентують матеріали двох часових зрізів: середини XX ст. і початку XXI ст.: контурні фігури відтворюють матеріали, зібрані протягом 2010–2016 рр.; заліті фігури – матеріали середини XX ст., представлені в АУМ.

